

AŞURA'DAN ÖNCEKİ VE SONRAKİ RİTÜELLER BAĞLAMINDA ALEVİ Şİİ KARŞILAŞTIRMASI

A Comparison of Alevi and Shia Practices in the Context of Rituals Before and After Ashura

Ein Vergleich zwischen Alevitentum und Schiitentum in Bezug auf die Rituale vor und nach Aschura

Fuzuli BAYAT *

ÖZ

Ehlibeyit yolunda yürümelemleri ile temel inanç felsefeleri aynı olan Şii Alevi inanç sisteminde çok sayıda ortak ritüeller vardır ki bunlardan biri de Aleviliğin felsefi dayanağı, Şiiliğin ise itikadı temeli olan “Muharremlik” ve etrafında oluşan ritüellerdir. Toplumsal anımsama, hatırlama ve Kerbela olayını canlı tutmak için yapılan Muharremlik ritüelleri, özellikle de Şebih oyunları Hakk’ın batıl üzerinde zaferinin vizüel gösterisidir. Hem Alevilikte hem de Şiilikte Aşura’dan önceki ve sonraki ritüeller 7. yüzyılda yaşananları, İslam’ın en değerli olanının akıtılan kanıyla korunmasını sembolleştirir. Alevi felsefesinde bu ritüeller Hz. Hüseyin’in zulme, zillete karşı isyanının simgesidir, Şiilikte ise bu, mezhebin ortaya çıkmasında etkilidir ve imamet doktrininin oluşma sürecinin kendisidir. Aşura ritüellerinde; acı, ağlama, dövünme, yüzü ve kafayı yarmakla kan çıkartma, baş yarma vs. gibi uygulamalar, eski Türklerin yüğ törenlerinin benzeridir. Muharremlik ritüellerinin mitolojik kökeni birçok açıdan bakıldığında eski Türklerin yüğ törenlerinin yeni versiyonu niteliğindedir. Yüğ ritüellerinin İslami kisveye bürünmüş şekli olan Muharremlik acının dışa vurmasının temsildir. Alevilerin Muharrem ritüelleri ile Şiilerin Muharrem ritüelleri arasındaki en belirgin fark Muharrem orucu ile aza (yas) grubunun varlığı

* Prof. Dr., AMEA Folklor Enstitüsü, Bölüm Başkanı, fuzulibayat58@gmail.com.
ORCID: 0000-0002-0811-5852.

meselesidir. Muharrem orucu Alevilikte Kerbela'nın canlı tutulmasının anahtarıdır, azadarlık (yas tutma) ve bir tiyatro gösterisi şeklinde gerçekleştirilen Şebih oyunu Şiilerin kendilerini Hz. Hüseyin'in zamanına transfer etmeleridir. Bütün bu ritüeller temelde iki merhalede gerçekleşir: Aşura'dan önce, Aşura günü ve sonrası.

Anahtar Kelimeler: Ehlibeyit, Ritüel, Aşura, Halk tiyatrosu, Aza (yas) grubu.

ABSTRACT

There are many common rituals in the Shia Alevi belief system, which are the same as the fundamental beliefs of the people who march on the road to Ahl al-Bayt, one of which is the philosophical foundation of Alevism, Muharremlık, which is the basis of Shi'ism and the rituals around it. Muharremlık rituals, which are performed to keep the social reminiscence, remembering and Karbala event alive are the visual demonstrations of True's victory over false. In both Alevism and Shi'ism, the rituals before and after Ashura symbolize the preservation of what is happening in the 7th century with the blood of the most precious of Islam. In the Alevi philosophy, these rituals are the symbol of Hz. Hüseyin's rebellion against oppression and oppression. It is the process of formation of imamate doctrine in the emergence of this sect in Shiism. In ritual, pain, crying, beating, blood extraction, head splitting etc. applications, similar to the old Turkish yug ceremonies. The mythological origin of Muharremlık rituals is a new version of the old Turkish rites in many respects. Muharremlık, an Islamic form of Yug rituals, represents the manifestation of pain. The most obvious difference between the Muharram rituals of the Alevis and the rituals of the Shiites is the issue of Muharram fasting and the existence of the aza (mourning) group. If Muharram fasting is the key to keeping Karbala alive in Alevism, azadar (mourning) and the Shabih game performed as a theater show, Shiites identify themselves to the time of the Imam Hussein, and transfer it to Hüseyin's time. All these rituals basically take place in two stages: before Ashura and on and after Ashura.

Keywords: Ahl al-Bayt, Ritual, Ashura, Folk theater, Aza (mourning) group.

ZUSAMMENFASSUNG

Das schiitische und das alevitische Glaubenssystem stimmen in ihrer grundlegenden Glaubensphilosophie dahingehend überein, dass beide dem Weg der Ahl al-Bayt folgen, und weisen zudem diverse gemeinsame Rituale auf. Eines davon ist das Muharram-Fest und die Rituale rund um dieses Fest, das für das Alevitentum die philosophische Grundlage, für das Schiitentum hingegen die theologische Grundlage bildet. Die Muharram-Rituale, die zur kollektiven Erinnerung und zum Gedenken an die Schlacht von Kerbala durchgeführt werden, darunter insbesondere die Schabih-Spiele, sind eine visuelle Demonstration des Sieges Gottes über den Aberglauben. Sowohl im Alevitentum als auch im Schiitentum symbolisieren die Rituale vor und nach Aschura die Ereignisse des 7. Jahrhunderts und den Schutz durch das vergossene Blut des wertvollsten Vertreters des Islam. Im Alevitentum symbolisieren die Rituale den Aufstand Husseins gegen Unterdrückung und Gewalt, während sie im Schiitentum die Entstehung der Glaubensrichtung und die Herausbildung der Lehre vom Imamats repräsentieren. Die Teilnehmer der Aschura-Rituale leiden, weinen, schlagen sich selbst, ritzen ihr Gesicht und ihren Kopf, um Blutungen zu erzeugen, usw., worin diese Rituale den alttürkischen Jug-Ritualen ähneln. Im Hinblick auf ihren mythologischen Ursprung sind die Muharram-Rituale durchaus als eine neue Version der Jug-Rituale der alten Türken aufzufassen. Das Muharram-Fest, die Neufassung der Jug-Rituale im islamischen Gewand, steht für den Ausdruck von Schmerz. Der auffälligste Unterschied zwischen den Muharram-Ritualen der Aleviten und den Ritualen der Schiiten betrifft das Muharram-Fasten und den Aza (Trauerzug). Während das Muharram-Fasten im Alevitentum der Schlüssel ist, um die Erinnerung an Kerbala lebendig zu halten, versetzen sich die Schiiten mittels des Trauerzugs und der Schabih-Spiele, einer Theateraufführung, in die Zeit Husseins zurück. Alle diese Rituale finden im Wesentlichen in zwei Phasen statt: vor und nach Aschura.

Schlüsselwörter: Ahl al-Bayt, Ritual, Aschura, Volkstheater, Trauerzug.

1. Alevilikte ve Şiiilikte Muharremlik

Ehl-i Müslüm'ü birleştiren Alevi-Bektaşî felsefesinin temel taşlarından biri ve Şia'nın olmazsa olmazlarından olan Hz. Hüseyin'in Muharrem ayındaki Kerbela olayı, ritüelleri ile aradan yaklaşık 1340 yıl geçmesine bakmayarak devam eder ve kıyamete kadar devam edecektir. İncanın ve dinin korunması, İslam'ın varlığı için savaşılan, zalime boyun eğmeyen, zilletle dur diyen Hz. Hüseyin'in direnişi topyekûn Kızılbaş adlandırılan zümrelerin bir sembolü niteliğindedir. Hz. İmam Hüseyin bir akide savaşına kalktı ki önünde zilletle şehadet vardı; o şehadeti seçti, zilleti reddetti. Hz. Hüseyin akide adına, Yezid kabile adına; Hz. Hüseyin Hakk adına, Yezid menfaat adına; Hz. Hüseyin İslam ve Allah adına, Yezid Şeytan adına mücadele verdiler. Bu savaş, Hz. İmam Hüseyin'in kamillîğin, Yezid'in ise nefsin mücessemesi olduğunu doğruladı.

Muharremlik ritüellerinin tümü bizlere *"Haklı olmak kadar, baklı kalmak da önemlidir."* (Hz. Ali) düsturunu öğretti. Muharremlik ritüelleri, Hz. Hüseyin'in zilletle şehadet arasında kalan iki seçenektan birini, yani ikinciyi seçmesi, kanı ile zilletle hayır demesinin göstergesidir. Zamanla Muharrem ayında yapılan birçok ritüel, Şiiilerin yoğun yaşadığı bölgelerde incanın bir parçası haline geldi. Kerbela'nın yaşandığı tarihten bugüne kadar Muharrem ayında Alevi-Bektaşîler ve Şiiiler Aşura veya Muharremlik ritüelleri adlandırılan çeşitli etkinlikler icra etmekte. Temelde felsefi anlamı aynı olsa da Alevi-Bektaşîliğin anma ritüelleri ile Irak, İran, Azerbaycan'da yoğun bir biçimde yaşayan Şiiilerin ritüelleri arasında bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu yazıda, Muharremlik ritüellerinin benzer tarafları ile bazı farklı noktalarına da değinilmiş, bunların oluşmasında heterodoksi ile mezhepleşmenin etkin roluna vurgu yapılmıştır. Doğal olarak adları zikredilen bölgelerdeki Muharremlik ritüellerinin İslamiyet'i kabul etmeden önceki Türk kültürü ve inanç sistemi ile bağlantılı görülmektedir. Türk mitolojik olgularının İslamiyet'ten sonra İslam adı altında Alevi-Bektaşîlerde, ahalisinin yarısından çoğu Türklerden ibaret olan İran ve Azerbaycan'da benzer bir şekilde devam ettiğini görürüz. Buna rağmen uzun zaman ilmî literatürde Aşura'nın, Şebih meydan tiyatrosunun ritüel tarafları dikkate alınmamış, dikkat merkezinde olan ritüeller de köken açısından genelde Yunan mitolojisine, kısmen de Mısır ve İran mitolojik inançlarına bağlanmıştır (Sultanlı, 1964; Rehimli, 2005; And, 2012).

Anlatıcılar kültürel belleğin taşıyıcıları olduklarından her anlatı ortamında folklorik metni yeniden yaratırlar. Kerbela olaylarının folklorlaşması dinî anlatıların yeni icra ortamı bulmasıdır. Muharremlik ritüelinin katılımcıları da her yıl aynı ritüeli yapmakla onu yeniden inşa ederler. O bakımdan Kerbela her yıl yeniden doğar, Hz. Hüseyin Hak-batıl savaşında yeniden şehit olur.

2. Ritüelistik Açıdan Kerbela Olayları

Ritüel (Fransızca) veya ayin (Farsça) mitolojik, dinî ve dinî-mitolojik mazmunlu olup, bazen de dinî ve mitolojik amacı olmayan, güncel yaşamla ilgili, bin yıllar boyunca düzenlenmiş malum kural, kaide çerçevesinde icra edilen merasimler, yahud da bayram törenleridir. Her bir ritüel mitolojik ve dinî özelliğe sahip olduğundan semboliktir, işlevseldir. Bu nedenle ritüellerde çoğu zaman sembollerden, mitolojik ve dinî kavramlardan, nesnel veya sırlı işaretlerden geniş istifade edilir. Ritüel, sosyokültürel yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğundan ferdlerin veya grupların bazı değerlerini, uygun zamanlarda, sembolik biçimlerde tekrarlanması ile dikkat çeker. Yapılış maksadına, dönemine, yerine göre ritüeller farklılık gösterir. Ritüel, insanın biyolojik ihtiyacından daha çok manevi ihtiyaçlarını karşılamak içindir. Bu durumda insanın veya toplumun iradesi geriye kalan biyolojik ve nefsi arzuları kontrol altına alır ve kontrol mekanizmasını düzenleyen, onu sisteme sokan ritüeller ortaya çıkarır. Ancak ritüel sadece sembollerden oluşan vizüel metin değil, hem verbal kısmen de gösteriye dayalı ritüel metindir. Muharremlik ritüelleri hem vizüel (mesela, Şebih ve aza gösterileri) hem de verbal metin (mersiye, ağlama, sloganlar, özel ağıtlar, sözlü ifadeler vs.) özelliği taşır.

Birçok ritüel özellikle; özel giyisiyle, özel yerlerde, özel maskeler takılarak, özel danslarla ve oyunlarla icra edilir. İngiliz etnografı V. Turner'e (1996) göre, ritüel; jestleri, sözleri ve objeleri kuşatan hareketlerin kalıplaşmış dizilişidir. Ritüel özel seçilmiş yerlerde icra edilir ve doğüstü güçlere veya varlıklara yöneltilir. Ritüel, onu yönetenin amacına ve meraklarına uygun olarak etki göstermiş olur. Birçok ritüel bir oyun havasında yapılır. Örneğin, şaman kamlamaları. Nitekim şaman, vecd haline geçiş aşamasında ataları ve doğa ruhlarıyla konuşarak kehanette bulunan ve geleceği tahmin edebilen, ruhlarını kaybetmiş veyahut ızdırap çeken kişileri iyileştiren halkın sağlığı için dinsel ritüeller uygulayan kişilerdir (Bapaeva, 2013: 16). Bu nedenle en büyük ve ciddi oyun ritüelin kendisidir ki bu fikir aynı ile Muharremlik ritüelleri için de geçerlidir. Muharrem ayında yapılan azadarlık ritüelleri, Şebih tiyatrosunun ritüel bağlamı, bu matem ritüellerinin bir oyun, bir tiyatro şeklinde yapılanmasıdır.

Ritüel, geniş anlamda dinî inanç olarak kabul edilmiş davranış ve veriler kümesidir. Fertler tarafından kutsallaştırılmış, ilahi kisveye bürünmüş dinî-ahlaki normlar, biçimler ve hareketlerdir. Ritüel, her ne kadar konservatif, geç değişen olsa da özel durumlarla yenilenen ve zamanla genelleyen hususilemiş alışkanlıklar veya gelenek özelliği kazanmış davranışların bütünüdür¹. Ritüeller genelde dinî karakterli olurlar ve geniş inanç sistemi dahilinde değer kazanırlar, yani toplumsal dinî yaşam değişse de ritüeller eski ile yeniye harmanlayarak sentez oluştururlar. Bu nedenle Şii ve Alevi toplumunun Aşura ritüelleri aslında bilinçaltında varola gelen eski millî dünya görüşle İslami geleneğin harmanlanmasıdır. Şilik tıpkı Alevilik gibi Kerbala olaylarını eski kurban ritüelleri üzerinde inşa etmekle Hz. Hüseyin vaakasına yeni boyut kazandırır. Muharremlik ritüelleri de Müslümanlık'tan önceki dönemlerin inançlarıyla bağlı bütün dinî-mistik tarafları içine almakla yeni bir sentez yaratmış, kült karakterli unsurları ile Türk-İslam medeniyetinde yeni bir olay oluşturmuştur.

Muharremlik ritüellerinin yapılmasında asıl işlevsel anlam ayine katılanları gündelik hayatın kaygılarından uzaklaştırarak topyekûn toplumsal bir itiraz düşüncesini geliştirmek, toplumsal hafızayı yeniden inşa etmekle Aşura geleneğini sürdürmektir. Değişen dünyada geleneğin her ne kadar değişikliğe uğrasa da idame edilmesi, ritüellerin varlığının sürdürülmesine bağlıdır.

Ritüelin, özellikle de Muharremlik ritüellerinin asıl amacı aksiyolojik (değerler sistemi) düşünceden çok, simgeler, dışa dönük görünüm, debdebe vs. aracılığıyla dünyayı değiştirmek, İslam'ın gerçekliğini yaşatmak için Hz. Hüseyin'in ve Hüseyinilerin şahadetini canlı tutmaktır. Bu tip ritüeller, genelde geleneksel dindarlık kategorizasyonuna ait edilir.

Ritüelle bağlı bu kısa açıklamadan sonra Muharremlik ritüellerini Aşura'dan önceki ve sonraki olmak üzere iki başlık altında ele almakla konuya geçmek mümkündür. Dinî-mistik konumlu ritüeller hem Aşura'dan önce hem de sonra geçirilmekle mahiyet ve mazmunca çok yönlü bir yapı oluşturmuştur.

3. Aşura'dan Önceki Ritüeller

Aşura'dan önceki Muharremlik ritüellerinin asıl amacı Müslümanları kutsal mitolojik zamana götürmektir. Bu zaman, eski Türklerin yuğ merasimi adlandırdıkları ve

1 URL-1: nedir.com (2016). Ritüel Nedir? / Kült Nedir? / Ritüel Kelimesinin Cümle İçerisindeki Kullanımı <http://rituel.nedir.com/#ixzz2kt5eocGO>. (Erişim Tarihi: 10.04.2017)

ferdin ölümünden sonra yaptıkları ritüellerin İslam kisvesine sokularak Türkiye’de ve Azerbaycan’da, Irak’ta ve İran’da iki farklı biçimde varyantlaşmasına dönüşmüştür. Farklı biçimlerin ortaya çıkmasının asıl sebebi Şiilikle Alevilik arasındaki temel içtihadı farklılaşmadan kaynaklanır. Şöyle ki Aleviliğin içinde kendine özgü bir inanç yapılanması vardır, bu yapılanma bir kimlik düzeyindedir. Bundan dolayıdır ki Aleviler kendilerini tanımlarken seçilmişlik anlamında “Güruh-u Naci” kavramını kullanırlar. “Güruh-u Naci” kavramı ilk önce Hz. Muhammed’le Hz. Ali ve onların Ehlîbeyti için kullanılmıştır. Şiilik ise böyle bir seçilmişliği imamet yolu, Ehlîbeyit çizgisine, dolayısıyla mezhebe bağlamaktadır. Kerbela’nın her iki toplumda temel ortak noktaları ile bazı ritüel farklılıkları Şii Alevi algılama farkına dayanmaktadır. Ancak fark itikadi olmayıp coğrafi, siyasi ve tasavvufidir. Uygulanan Muharremlik ritüellerinin farklı yönleri de siyasi ve tasavvufi kavramlara dayanır. Her halde itikadi bağlamda Alevi ve Şii inancının baş köşesinde imamet/velayet anlayışı, Ehlîbeyit, Hz. Ali sırrı ve sonsuz sevgisi, On İki İmam’a bağlılık ve Caferilik mezhebi vardır. Her iki toplumda Muharremlığın, Aşura’nın özenle hatırlanmasının esas ülküsü mezhebin aynı olması ile ilgilidir. Ancak mukayese Muharremlığe bakış üzerinde kurulmuştur. Burada Şiilikle Aleviliğin; felsefesi, teolojisi, algılayış biçimleri, ayrıca Şii içtihadı ile Alevilik, Şiiilerin dinsel yaşamı ile Alevilerin yaşamı değil, her iki inanç taşıyıcılarının Muharremlığe bakışları ve Aşura uygulamasındaki farklı tarafları araştırılacaktır.

İlk başta Muharremlik ritüelinin İslamiyet’ten önceki eski Türk yas törenleri ile alakası dikkat çekmektedir. Yuğ törenlerinden kalma, ancak İslami bir modernizasyona uğramış ritüellerin ilki Azerbaycan’da, İran’da, Irak’ta ve Türkiye Şiiilerinin yaşadıkları bölgelerde gerçekleşen *sinevuranlar/sinezenlerle zencirvuranlar/zencirzenler* ve *başlarını yaranlardır*. Bu ritüeller Muharremlığın kutsallığını yaşamak ve yaşatmak için düzenlenen Aşura öncesi etkinliklere dahildir. Bu ritüellerin temel dayanağı; hakkın batıldan, doğrunun yalandan, adaletin zulümden, dinin sahte dinden ayrıldığı noktadır. Hem sırta vurulan zencirler hem başın kama veya hancerle yarılmasından çıkan kan ritüelin başlıca unsurudur. Çıkan kan acının yaşanılmasıdır; tarihi değişerek bir şeyler yapamayanların, Hz. Hüseyin’in yanında yer alamayanların son çaresidir. Şiiilere göre Hz. Hüseyin, iyi ile kötü mücadelesinde fedakârlık ve haksızlığa karşı olmanın bir sembolüdür. Bu yüzden Şiiiler onun ve ailesinin yaşadığı acıları, çeşitli ibadetlerde yaşatarak anmaktadırlar (Yaman, 2007: 181). Acı doğal olarak ağlamanın ve matem ritüelinin ortaya çıkmasını sağlamış olur.

Ağlama sırasında; yüzlerin yırtılması, saçların yolunması, başların yarılması eski Türklerin ölünün şerefine yaptıkları ritüellerin biraz değişmiş şeklidir. Bilindiği gibi Göktürkler arasında birisi, özellikle devlet erkanı veya bey öldüğü zaman, ölü, bir çadıra konulur; ölen kişinin oğulları, torunları, erkek-kadın ve diğer akrabaları atlar ve koyunlar kesip çadırın önüne serirler. Ölünün bulunduğu çadırın etrafında yedi defa at koşturmak da eski Türklerin yas ritüellerinin başında gelir. Ölen kişinin akrabaları bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden çıkan kan, akan göz yaşlarına karışarak akar (İnan, 2006: 177). Eski Türklerin yuğ adlanan ritüeli birçok açıdan Aşura yas merasiminin aynısıdır. Nitekim eski Türklerin ölümden sonra düzenledikleri yuğ ritüelinde yüzlerinin dilinmiş olduğunu, burun ve kulakların kesilmiş, saçların da yolunmuş olduğunu görürüz (İbn Fazlan, 1995: 144).

Tıpkı yuğ ritüelinde olduğu gibi Aşura öncesi ve Aşura sırasında özel ezgilerle, musiki aleti olmadan, yalnız avazla okunan mersiyeler törenin en belirgin özelliğidir. Yuğ ritüeli sadece ezgiyle okunan şarkı olmayıp hem de yapılan törenin de adıdır. Acıyı dışa vurmak için okunan ağıtlar veya eski Türklerin ifade ettiği gibi yuğlar sadece hatırlama, ölenin kahramanlığını, toplumsal kudsiyetini yaşatmak, gelecek kuşaklara ötürmek amacı taşır. Yuğ ritüellerinde “yuğçu, yuğçi” adlanan özel kişiler kopuz çalmakla, ağıt söylemekle yasa katılanları ağlatırlar. Alevi toplumunda da zakirler bağlama eşliğinde Kerbela olaylarını anlatarak cemdekileri ağlatmakla görevlidirler. Yuğlarda; ağıt söylenir, yüzler yırtılır, saçlar yolunur, başlara kül dökülürdü. Bu, Şiilerin başlarını yarmasına, saçlarını yolmasına dönüşmüştür. Eski Türkler beyaz elbiseleri siyah giyisilerle değiştirirlerdi. Yuğ ritüelinde verilen yemeğe “ölü aşı” (Uygurlarda “üzüt aşı”) denilirdi. Günümüzde de Şiiler “imam ehsanı” dedikleri yemekler verir ve bunu toplu şekilde Hz. Hüseyin’in üçünde, yedisinde ve kırkında tekrarlarlar. Eski Türklerin yuğ ritüelinde olduğu gibi Muharremlik'te de ağlama, keder ve yas bir trajedi tiyatrosunun yaranmasına neden olmuştur. Şöyle ki Azerbaycan ve İran'da gerçekleştirilen Şebih tiyatrosu gösterileri özelde bir trajedi sahnesinin canlandırılmasıdır.

Azerbaycan'da *Tasua ritüelleri* adı ile bilinen Muharrem ayının dokuzuncu günü bazı kaynak kişilere göre hem de “Şam-ı Gariban” gecesidir ki bu gece sabaha kadar ağlamakla, mersiyeler okumakla geçirilir. Irak Türkmenleri bu geceye “Hicce” derler. Bu gecede halk sabaha kadar uyumaz, sabaha kadar dövünerek ağlar. Halkın çoğu bu gecede evde yemek pişirmez. Nitekim ocak ateşinin yakılmamasının gerektiğine inanılmaktadır (Bayatlı, 2018: 64).

Hz. Hüseyin, İslam'ı korumakla ona ikinci hayat verdi, bedel olarak da hem kendisi hem de 27 Ehlibeyti ile birlikte toplamda 72 taraftarını şehid verdi. Bu bakımdan onun için tutulan yas töreninde yapılan ağıtlar, sonradan eklenen diğer unsurlarla birleştirilerek bir ritüel konumuna getirilmiştir. Ağıt ritüelinin her yıl düzenli olarak Muharrem ayında, özellikle bu ayın ilk on gününde ve sonraki günlerde, yani İmam'ın üçünde, yedisinde, kırkında tekarlanması Şia'nın varlık sebebi, gücünün pekişmesidir. *Sinezen, zencirzen ve başarıyanların* acısını tekrar yaşatması bir *teşebbüh* (özenme, benzetme) olan Şebih tiyatrosunda daha da vizüelleştirilmiştir. Aşura gününden önce olmasına bakmayarak ağıt, acının doruğa çıkmasında önemli bir etmendur. Ağlamakla Hüseyiniler, Yezidilere baş kaldırır, Hz. Hüseyin'in taraftarları sırasında olmak isteğini yerine getirirler. Acının devamlı yaşatılması için yapılan ritüeller tarihsel ve dinsel bağlarla mümkün olur. Bu ise bir bakıma Şii doktrin bin yıllar boyu ayakta durmasını sağlamaktadır. Aşura'ya kadarki ritüellerde ve Aşura günü, çocuklardan yetişkinlere kadar her yaş grubundan insanın; bıçak, kama, hançer, kılıç gibi kesici aletlerle başlarını yararak kan çıkarmaları Muharemlik ritüelinin önemli unsurudur. Kan çıkarmak ritüeli, geçmişle vedalaşmak, geçmişten kopmak anlamına gelir. Bugün makbul sayılmasa da kan çıkarma ritüeli, yalnız kendi icra ortamında anlam kazanır, onu ne tarihi ne sosyal ne de etnik dünya görüşü ile değerlendirmek mümkündür.

Muharrem'in ilk gününden imamların kırkına kadar kurulu kalan "teşt" ve etrafında gerçekleşen ritüeller büyük önem taşır. Bazı yerlerde "tekye" adlanan odanın süslenmesi, ortaya içi su ile dolu teştin konulması vardır ki Hz. Hüseyin'in üçünden veya yedisinden sonra kaldırılır. Şöyle ki Azerbaycan'da her evde "tekye kurmak" adı ile bilinen ve evin ortasına konulan içi su ile dolu teşt, Hz. Hüseyin'in ve kaflesinin Kerbela çölündeki çektiği susuzluğu sembolize eder. Teştin etrafında toplanan bayanlar Kerbela olaylarını anlatır, ağlar, sohbet ederler. Dileği olanlar, şifa arayanlar teştin suyundan içerler. İnanca göre bu su kimyadır ve İmam'ın aşkına verildiği için şifa verici özelliğe sahiptir. Ev sahibi gelenlere yemek dağıtır. Bu ise cemlerde, Muharrem ayında lokma dağıtmakla eş anlamlıdır, sadece zamanı ve yeri farklıdır. Azerbaycan'da tekye kurmak da Kızılbaş inancından kalma bir uygulamadır ve cemevini sembolize eder. Teşt, genelde belli bir işle bağlı niyet eden birinin evinde kurulur ve komşular da o evde, yani tekyede Muharremlik ritüellerini gerçekleştirirler.

Teştin suyu her gün yenilenir, yanına veya duvara Şiilerin "alem" dedikleri beşparmak şeklinde bir tuğ konulur. Beşparmaklı alem Muharremliğin önemli ritüellerinden biridir. Alem kelimesi Arapça "ilm" (bilmek; bildirmek, işaret etmek)

kökünden türemiş kuralsız bir isim olup anlamı “belli eden, bildiren; iz, alâmet, işaret, nişan”dır. Taşıdığı bu sözlük anlamından dolayı “sembol, standart; bayrak, sancak; lider, imam; sınır, sınır taşı; uzun dağ” vb. şekillerinde kullanılmaktadır (Erdem, 1989: 352). Birçok bölgede alemin “tuğ” olarak adlandırıldığı da görülmektedir. Bazı evlerde tuğun en üst tarafına yeşil ve kırmızı rengli iki üç bez bağlanır. İnanca göre tuğ ilk defa semadan Cenab Cebrail tarafından Muhammed Peygamber’e indirilmiştir (Malov, 1918: 1-16.). Onun kutsallığı ve tedavide olmazsa olmazlardan olması da her halde Hz. Peygamber’e indirilmesinden kaynaklanır. Ayrıca Aşura günü “alem gezdirmek” denilen bir uygulama da vardır. Ritüele katılanlar alemi öpür, niyeti olanlar da ona bir şey bağlarlar.

Muharrem ayında Aşura’ya kadar ki ritüellerin en zengini vizüel karakterli aza grubunun veya aza kafilesinin uygulamalarıdır. Muharrem’in ilk gününden başlayan azadarlık bir seyir tiyatrosu karakteri arz eder. Azadarlara, alem gezdiren *alemdarlar*, bayrak gezdiren *tuğdarlar*, *sedyedarlar*, *senkşenler*, *selladarlar* ve diğerleri dahildir. Bu görevliler en önde giderler ve onlara “elviye” denilir. Azadaların içinde 72 iştirakçi olur ki bunlar da Hz. Hüseyin’in taraftarlarını temsil ederler. Aza kafilesinin önemli ritüellerinden biri de sedyenin (hareğin) üzerine konulmuş “Ali Ekber Odası”nın maketidir. Hz. Ali Ekber odasında, onun temsili naşı konulur. Naşın önünde siyah elbise giyinmiş çocuk oturur; tabutun önünde ise Ali Ekber’in anası yürür. Aza grubunda Hz. Hüseyin, Hz. Abbas ve ana rollerini oynayan aktörlerin yüzleri ak renkli nikapla örtülü olur. Bundan başka aza kafilesinde “Kasım Odası” da önemli yer tutar. Düğün ritüelini canlandırmak için çadırdan düğün otağı yapılır ve bu temsili düğün odası da tahta sedyenin üzerine konulur. Çadırın içine Hz. Kasım’ın naşını simgeleyen mukavva yerleştirilir. Mukavvaya kan serpilir. Sedyenin etrafı çiçeklerle süslenir. Sedyenin yanında oturmuş Arap kıyafetli kız çocukları başlarına saman döküp ağlarlar. Kербela vakaasının eşsiz kahramanlarından olan Ebül Fazl Abbas’ın aza kafilesinde özel yeri vardır. Sonuncu savaşta, onun her iki kolu kesilmiştir. Hz. Abbas için özel hazırlanmış at seçilir ve atın iki yanına mukavva kollar asılır. Bazen atın üzerine kanlı, kolsuz gömlek giydirilmiş mukavva oturtulur.

“Kabri-Hüseyin” de aza kafilesinde gezdirilir. Hüseyin’in mezarı serdabe şeklinde yapılır ve özel bir sedye üzerine yerleştirilir. Aza grubu Muharremliği daha da tesirli kılmak için başka ritüel uygulamalardan da yararlanır. Örneğin, ipekten kumaşlar, taş-kaştan hazırlanmış süsler, tabut, kılıç, ok, nize, beyaz güvercinler vs. her biri bir ritüel nitelikli; “Kasım Odası”, “Kabri-Hüseyin”, “Hazret Abbas’ın kesili kolları”, “Ali

Ekber Odası” on gün boyunca seygar tiyatro şeklinde ev-ev, köy-köy, kasaba-kasaba gezdirilir. Ancak yakın on-on beş yıla kadar etkin konumda olan aza kaflesi tiyatro grubu, Azerbaycan’da yoğun baskı sonucu yok olmakla yüz-yüzedir. Alevi-Bektaşî Muharremlik anlayışında vizüel azadarlık ritüellerine rast gelinmez, çünkü Alevilikte Muharremlik her ne kadar önemli olsa da inancın teokrasi çatısını oluşturmaz.

4. Aşura Günü ve Sonrası Yapılan Ritüeller

Muharremlik ritüellerinden biri de Aşura günü erkenden Hz. Hüseyin taraftarlarının katlinin gerçekleştiği (Azerbaycan Türkçesinde “katil sındı” denilir) yere toplanmaktır. Bugün gün ortasına kadar insanlar sudan, sabundan istifade etmemeli, ellerini yüzlerini yıkamamalı, paltar yıkayıp yeni elbise giymemeli, hatta yemek yiyip, özellikle de o gün, gün sonrasına kadar su içmemelidirler. Bu, susuzluktan azap çeken İmamın, onun ailesinin, evladlarının ve taraftarlarının acılarına şerik olmak amacı taşıyan ritüel elementlerdir. Ancak bu, Alevilerin Muharrem orucu anlamına gelmemektedir. Çünkü Alevi inancında Kerbela olayı ile özdeşleşen ve On İki İmam aşkına on iki günlük Muharrem orucu ile Kerbela matemi birleşmiştir. Muharrem orucu, Alevilikte matem tutmakla birleşmiş ve bu ritüel gerçekleştirenler de matem oruçla aynılaştırmışlardır. Bu durumda Muharrem orucu, bir matem orucudur ki oruçtan sonra Hz. Hüseyin ve Ehlîbeyit lokması olarak, *aşure* pışirilip dağıtılır. Muharremlik orucu ve *aşure tahlıs* Alevi inanç erkânını oluşturan temel prensiplerdendir. Hatta Aleviler, Muharremde Hz. Zeynel Abidin’in kurtuluşu için şükür kurbanı kesirler. Bütün bu ritüellerin hiçbirine Şîilikte rastlamak mümkün değildir.

Şîilerin “Muharrem Orucu”, Aşura günü tutulur, o gün su içilmez, yemek yenilmez, aksine şerbet içmekle susuzluk daha da şiddetlendirilir. Muharrem orucu tutmak Azerbaycan’ın Sünni inancına mensup bazı bölgelerinde uygulanmaktadır. Örneğin, Oğuz bölgesinde Muharrem ayında Aşura günü oruç tutulur. Ancak Şîa olan Nahçıvan’ın Şerur bölgesinde Aşura günü orucu var ki bu da Aşura günü erkenden yemek yemeyip su içmemek anlamındadır ki buna Azerbaycan’ın her yerinde rast gelmek mümkündür. Bu oruç, *katil smana* (Hz. Hüseyin ve taraftarlarının öldürülmesi) kadar devam eder. Şîaların genel kanaatine göre Muharremlik’te oruç tutmak günahdır. Alevilerin Muharrem oruçuna benzer oruç ritüeline Irak Şîilerinde rast geliriz. Şîi topluluğu arasında Muharrem’in ilk on gününde oruç niyetini almadan, oruç tutmak müstehaptır. Muharrem’in 10. gününde ise oruç tutmak caiz değildir. Hz. Hüseyin ve onun Ehlîbeyiti ile dayanışma içinde olduklarını kanıtlamak için halk yoğurt, süt vb. yiyeceklerle orucunu açar. Bunun yanı sıra bu günlerde kimse çalışmaz,

dükkanlar ve işyerleri kapatılır (Bayatlı, 2018: 65). Görüldüğü gibi farklı coğrafyalarda farklı uygulamalar yapılmaktadır.

Azerbaycan ve İran Şiiilerinde oruç tutmaktan daha ziyade ağlamak, imam için göz yaşı dökmek sevap sayılır. Hz. Hüseyin'in ve taraftarlarının susuz bırakılması, acı göz yaşlarına neden olur. Hz. Hüseyin Ehlîbeyti ve taraftarları katle yitirildikten sonra "Nuşi İmamet" diye sunulan sudan içilir. Bunun mitolojik anlamı kaostan kurtulmaktır. Su yaşamın başlangıcı ve ilk rüşeymidir. Yezidlerin suyun önünü kesmeleri kozmosu kaosa, yaşamı ölüme çevirme çabasıdır.

Şii mezhebinde Muharremlik ritüellerinden biri de Kerbela vakaasında özellikle Aşura günü gün boyu, geceye kadar uyumamaktır. Folklorik verilere göre Aşura günü Yezid veya Şimîr, Hz. Hüseyin'i ve taraftarlarını katlettikten sonra rahatlamış ve uykuya dalmıştır. Uyumak Yezid'le aynı düşüncede olmak, musibete lakaydı kalmak manasına geldiğinden yasaklanmıştır. Diğer taraftan uykunun ritüel-mitolojik anlamının küçük ölüm olması da uyumağın işlevsellik açısından diriliğin aksi kutbunda yer almasıyla izah edilmelidir. Yezid'in uyuması aslında onun zafer kazandığına değil, kaybettiğine işarettir.

Muharremlik ritüelinin ana konularından biri de renk sembolüdür. Genelde Aşura günü; ak, yeşil, kara, kırmızı renklerden yararlanır. Mesela, Yezidlerin giyim-kuşamı kırmızı, İmam taraftarlarının giyimi ise kara ve yeşil renktedir. Ancak bazı tarihi kaynaklara bakılırsa önceleri Hz. Hüseyin'in kırmızı giydiği bilinir. İmam Hüseyin ve taraftarları alttan ağ gömlek giyip üstten kırmızı giymekle hak yolunda ölüme hazır olduklarını gösterirler. Bu, aynı zamanda şaman adayının görevi kabul ettikten sonra ak elbise giyip kamlık yapması ile benzerlik gösterir. "Aşura ritüelleri eski ile yeniye birleştirerek sonradan dini-mistik tiyatrunun yaranmasında önemli rol oynamış, İslamiyet'ten önceki şaman oyunlarındaki hazır kalıplar, inançlardan gelen elementler Şebih meydan tiyatrosunun, genelde ise Muharremlik ritüellerinin şekillenmesine neden olmuştur." (Bayat, 2014: 122). Şaman ak elbise giymekle bir konumdan başka bir konuma geçtiğini simgeliyor. Hz. Hüseyin ve taraftarlarının da ak gömlek giymeleri statü değiştirmeğe hazır oldukları anlamındadır. Aynı zamanda katliam gerçekleşikten sonra da rengin değişmesi baş verir. Nitekim Azerbaycan Türkçesinde "katil sındı" katliam gerçekleşti anlamında olup hemen akabinde, taziye odalarına konulan içi su ile dolu teştin üzerindeki yeşil renkli örtüler siyah renkli parçalarla değiştirilir.

Karalar giymek Muharremlik ritüellerinde matemini başladığına işarettir. Hz. Hüseyin'e yas tutan bütün Şiiler, Muharrem ayı boyunca siyah elbiseler giymeğe özen gösterirler. Taziye yerlerine de kara renkli tuğlar asılır.

Hız. Hüseyin'in Kerbela'da 72 taraftarı ile şehadete yetirilmesi sahnesindeki "ak gömlekler" adlananlar iki deste halinde karşı karşıya dururlar ki buna Azerbaycan'da "azadar grubu" denilir ve genelde Muharrem'in ilk gününden azadarlığa (akşamlar köylerde toplanarak Şahsey, Vahsey giderek İmam'ın faciasını anlatır, mersiyeler söyleyerek halkı ağlatırlar) başlayanların Aşura günü başlarını keskin bir aletle yarararak kanlarını şehidlerin kanına katmaları ve akan kanın ak gömleğin üzerinde kırmızı ak karışımı bir desen oluşturduğu görülür. Yukarıda da denildiği gibi Hız. Hüseyin'den miras kalan bu *ak gömlek ritüeli* İranda "Kefen Puşan", yani kefen giyenler olarak bilinir. Azerbaycan'da ve Türkiye'de Cafetilerin meskûn olduğu bölgelerde Hız. Hüseyin'in yardımına hazır olduklarını ve onun uğruna canlarını vermeye hazır olduklarını bildirmek için kefenler giyip saf tutanlara *ak gömlekler destesi* denilir. Azerbaycan'da ise bu *aşa grubunun sinezenleri* olarak adlandırılır.

Azerbaycan Şiilerinin de Aşura öncesi ritüellerinde sinezenler önemli yer tutar. On ile yirmi kadar kişi sıraya dizilip sol elleriyle birbirlerinin bellerini tutarak sağ ellerini ritmik olarak sinelerine veya dizlerine vurup ayakları ile hızlı bir şekilde öne arkaya hareket ederek yüksek sesle "Şahsey, Vahsey" derler. Beyaz gömlek giymiş bu gruba "şahseyciler" veya "şahsey gidenler" de denilir (Bayat, 2014: 125-126).

Bu grup iki saf halinde yüz yüze durarak kısa sloganlarla haykırarak belli ritüellerle hareket ederler. Yana doğru küçük adımlar atarak birbirlerinin belini bir elleriyle kavrar ve yek vücut olduklarını gösterirler. Diğer ellerinde ise hançer yahut kılıç bulundurlar. Bu desteye "Şah Hüseyin, Vah Hüseyin" sözlerinin zamanla değişmiş haliyle "Şahsey Vahsey" desteleri de denilir. Genelde iki mısralık beyitlerin yarısını bir taraf söyler, diğer yarısını da diğer taraf cevaplar. Örnek olarak bir taraf Şah Hüseyin derken, diğer taraf da Vah Hüseyin diye karşılık verir.

Ak gömlek destesi yalnızca Hız. Hüseyin'in değil, onun taraftarlarının da acılarını dile getirir. Özellikle Hız. Hasan, Hız. Ali Ekber ve Hız. Hüseyin'in kardeşi Hız. Abbas, Kerbela'nın canlı şahidi ve olayı ilk ağızdan anlatan Hız. Zeyneb daha çok hatırlanır. Bu acıların doruğa ulaştığı sırada kendilerinden geçen ak gömlek destesi kamalarla başlarını yarıp kanlarını Hız. Hüseyin'in kanına katmaya çalışırlar. Bunu yaparken

adeta kendinden geçen insanların kendilerine zarar vermemesi için onların yanlarında bulunan kişiler ellerindeki değnekleri öne tutarak buna engel olmağa çalışırlar².

Aşura günü ak elbise giymek Irak Türkmenlerinde de mevcuttur. Hatta verilen bilgilere göre Irak Şii'leri bu ayda açık meydanlarda toplanır ve "Teşâbih denen Kerbela'nın temsili canlandırılmasını seyretmeye başlarlar. Bu oyunlarda Hz. Hüseyin ve beraberindekiler ile Yezid ordusu arasında yaşanan savaşlar canlandırılır. Bu canlandırma da bir nevi halk tiyatrosudur. Tiyatro, kalabalık bir topluluğun iştirakiyle canlandırılır. Hz. Hüseyin, Hz. Abbas ve diğer aile fertlerinin rolünü alan kişilerin yüzü yeşil çarşafıla örtülür. Hz. Hüseyin'in beraberinde bulunan diğer 72 kişinin rolünü üstlenenlerin yüzü açık olur." (Bayatlı, 2018: 65).

Bu tiyatro, Azerbaycan'da ve İran'da on gün boyunca oynanan ve sayıları otuza yakın olan Şebih tiyatrolarının hemen hemen aynıdır. Azerbaycan Şebih tiyatrolarında başta Hz. Zeynep olmakla bütün kadınlar ve Hz. Hüseyin, Hz. Abbas, Hz. Ali Ekber yüzleri nigaplı olurlar. Kadın rollerini ise erkekler oynarlar.

Muharremlik ritüelinin ana dayanağı olan azadarlar grubu, ak gömlekler (sinezenler veya şahsey gidenler) ve bu grubun gerçekleştirdiği ritüeller Alevi-Bektaşilerde yoktur. Bunun aksine Alevilerde sazla icra edilen Muharremlik deyişleri ve 12 günlük Muharrem orucu da Şiilikte yoktur. Aleviler acını deyişlerde kederlenek, bazen ağlayarak ve esasen de Muharremlik'te On İki İmam'ı bir kez daha hatırlayarak dışa vururlar. Şia, Hz. Hüseyin'in ve taraftarlarının şehadete erişme gününü, saatını büyük bir acı ile karşılıyor. Bütün ritüeller de acının içten dışa vurması olarak anlam kazanır.

Sonuç

Muharrem ayında Aşura öncesi ve sonrası uygulanan ritüeller, Alevilik felsefesine göre; Hz. Hüseyin'in haksızlığa, bidata karşı direnişi, isyanıdır. Şiilikte, Kerbela mezhebin doğuş anıdır; bir tarafta Ehlibeyit taraftarları, Hz. Ali Şiaları, diğer tarafta zalimin yanında yer alan, dinî Emevi ve sonradan Abbasi çizgisinde benimseyenlerin ayrıldığı andır.

2 URL-2: zeynebiye.com (2012). Muharrem'in Farklı Ritüeli "Ağ Köynek". <https://zeynebiye.com/d/79769/muharrem-in-farkli-ritueli-ag-koynek-foto>. (Erişim Tarihi: 17.05.2017)

Muharremlik, Alevilikte derin yara, Şiilikte imamet felsefesinin temel taşlarından. Alevilikte Hz. Hüseyin'in hatırlanması zulmün, kıyımın halen de var olduğunu anımsatmak içindir, Şiilikte, İslam'ın gelişi kadar onun korunmasının da önemli olduğunu canlı tutmak içindir. Şialarda Muharremlik ritüelleri, İslam'ın yeniden doğuşunu simgeselleştirdiği halde, Alevilikte kutsalın korunması, konumunun pekiştirilmesi anlamındadır. Hz. Hüseyin'in olayı ve Muharremlik ritüelleri Alevilikte bir felsefedir; nasıl yaşamayı, nasıl mücadele etmeyi öğreten bir mekteptir.

Şiilikte Muharremlik ritüelleri, imgeleriyle, sembollerıyla ritüel altyapısı ile imamet akidesidir, İslam'ın kendisidir. Alevilikte Kerbela ve Hz. Hüseyin'in şehadeti bir törendir, törensel ritüellerden ibaret bir anımsamadır; Şiilikte de bu; bir anımsamadır, acıdır, ağlamaktır, yastır ve Muharremlik ritüelleri de bu bağlamda şekillenmiştir.

Muharremlik ritüelleri, ister azadarlık olsun ister Muharrem orucu ister ağlama, dövünme, kan çıkartma olsun isterse de bağlama eşliğinde yapılan ağıt ayinleri olsun mistik ritüeller veya gelenekler olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu ritüellerde hem vizüel hem de verbal taraflara odaklanmak yas ritüelinin ruhundan daha önemlidir (Weber, 1919). Hem Şii kesimi hem de Alevileri birleştiren başlıca ortak payda Muharremlik ritüelindeki Allah'ın (cc), onun Peygamber'inin (sav) ve Ehlibeytinin rızasını almak, Allah'ın ve sevdiklerinin lütuflarına mazhar olmaktır. Bu anlamda hem Alevilikte hem de Şiilikte Aşura ritüelleri mistik karakterlidir. Ritüel, törensel faaliyetlere benzemektedir ki mistik düşünceleri de içinde barındırır. Genelde ritüelin, tören iştirakçilerini korumak ve onları mutlu etmek için yapıldığına inanılır. Muharremlik ritüelleri her iki toplumda Allah aşkının mistik yaşantısı, Hz. Hüseyin mücadelesinin unutturulmamasıdır.

Bir önemli tespit de folklorlaşan dinî konuların genelde türün ve hatta şeklin, ritüele uygun bir biçimde yaranmasına hizmet ettiği meselesidir. Başka bir sözle folklor metinleri ritüelin sözlü ifadesi rolünde ortaya çıkar ve ritüel arkaikleştikçe sözlü metin ritüel işlevini kaybeder ve folklorun ritüel olmayan türüne dönüşür. Hz. Hüseyin, Kerbela olayı, Hz. Ali Asker, Hz. Abbas, Hz. Kasım, Hz. Zeynep ve Hz. Hürr hakkında söylenegelen efsaneler, şiirler, ağıtlar ritüelistik işleviyle değil, türsel işleviyle öne çıkmıştır. Muharrem ayında yapılan ritüeller folklorlaşarak sonradan sözlü (verbal) ve göstergeli (vizüel) metine dönüşmüştür. Ritüelin en çok korunduğu da bir vizüel metin olan Şebih halk tiyatrosudur ki Azerbaycan, İran ve kısmen de Irak Şiilerinde geniş yayılmıştır.

KAYNAKÇA

AND, Metin (2012). *Ritüelden Drama Kerbelâ-Muharrem-Ta'ziye*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BAPAEVA, Janly Myrza (2013). *Tuva Şamanizmi*. Konya: Kömen Yayıncılık.

BAYAT, Fuzuli (2014). *Kerbela Folkloru. Meberremlik Ritüellerinden Şebih Meydan Tamaşalarına*. Bakı: Elm ve Tehsil.

BAYATLI, Necdet Yaşar (2018). “Irak Türkmenleri Arasında Muharrem Ayı Ritüelleri Çerçevesinde Oluşan Sözlü Halk Edebiyatı Ürünleri ve Bu Ürünlerin Geleneksel Anlatıcıları”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 86. 61-82.

ERDEM, Sargon (1989). “Alem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 2. İstanbul: TDV Yayınları, s. 352-354.

İBN FAZLAN (1995). *Seyahat Name*. (Çev. R. Şeşen). İstanbul: Bedir Yayınevi.

İNAN, Abdülkadir (2006). *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*. 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MALOV, Sergey Yefimoviç (1918). “Şamanstvo u Sartov Vostoçnogo Turkestana”, *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. T. V, Vıp. 1, Petrograd, s. 1-16.

REHİMLİ, İlham (2005). *Azerbaycan Teatr Tarihi*. Bakı: Çaşıoğlu.

SULTANLI, Ali (1964). *Azerbaycan Dramaturgiasının İnkışaf Tarihinden*. Bakı: Azərneşr.

TURNER, Victor (1996). *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Somerset: Taylor & Francis Inc.

WEBER, Max (1919). *Politics as a Vocation*. Published in Princeton Readings.

YAMAN, Ali (2007). *Alevilik & Kızılbaşlık Tarihi*. İstanbul: Nokta Kitap.

İnternet Kaynakları:

URL-1: nedir.com (2016). Ritüel Nedir? / Kült Nedir? / Ritüel Kelimesinin Cümle İçerisindeki Kullanımı <http://rituel.nedir.com/#ixzz2kt5eocGO>. (E. T. 10.04.2017)

URL-2: zeynebiye.com (2012). Muharrem'in Farklı Ritüeli “Ağ Köynek”. <https://zeynebiye.com/d/79769/muharrem-in-farkli-ritueli-ag-koynek-foto>. (E. T. 17.05.2017)